पाताञ्जलीकृत योगसूत्र

प्रथमः समाधिपादः ।
अथ योगानुशासनम् ॥ १॥
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २॥
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३॥
वृत्तिसारूप्यम् इतरत्र ॥ ४॥
वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः .h ॥ ५॥
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६॥
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७॥
विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८॥
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९॥
अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥१०॥
अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥११॥
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥१२॥
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥१३॥
स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥१४॥
दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥१६॥
वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ॥१७॥
विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१८॥
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥१९॥
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २०॥
तीव्रसंवेगानाम् आसन्नः ॥ २१॥
मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २२॥
ईश्वरप्रणिधानाद् वा ॥ २३॥
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४॥
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्वबीजम् ॥ २५॥
स पूर्वेषाम् अपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६॥
तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७॥
तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८॥
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९॥
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूस्मिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३०॥
दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१॥
तत्प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२॥
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३॥
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४॥
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी ॥ ३५॥
विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६॥
वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७॥
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८॥
यथाभिमतध्यानाद् वा ॥ ३९॥
परमाणु परममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४०॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१॥
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३॥
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४॥
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५॥
ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६॥
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७॥
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८॥
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्याम् अन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९॥
तज्जः संस्कारो न्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५०॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान् निर्बीजः समाधिः ॥ ५१॥
इति पतञ्जलिविरचिते योगसूत्रे प्रथमः समाधिपादः ।

द्वितीयः साधनपादः ।
तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १॥
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २॥
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३॥
अविद्या क्षेत्रम् उत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४॥
अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५॥
दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६॥
सुखानुशयी रागः ॥ ७॥
दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८॥
स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढो भिनिवेशः ॥ ९॥
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥१०॥
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥११॥
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥१२॥
सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥१३॥
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥१४॥
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच च दुःखम् एव सर्वं विवेकिनः ॥१५॥
हेयं दुःखम् अनागतम् ॥१६॥
द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥१७॥
प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥
विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥१९॥
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २०॥
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१॥
कृतार्थं प्रति नष्टम् अप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२॥
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥
तदभावात् संयोगाभावो हानं । तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥
योगाङ्गानुष्ठानाद् अशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा
विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाव
अङ्गानि ॥ २९ ॥
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥
वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति
प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥
अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥
शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि
च ॥ ४१ ॥
संतोषाद् अनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३ ॥
स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥
स्थिरसुखम् आसनम् ॥ ४६ ॥
प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥
ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥
तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥
४९ ॥
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिः देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥
धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥
स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥
इति पतञ्जलिविरचिते योगसूत्रे द्वितीयः साधनपादः ।

तृतीयः विभूतिपादः ।
देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥
तद् एवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यम् इव समाधिः ॥ ३ ॥
त्रयम् एकत्र संयमः ॥ ४ ॥
तज्जयात् प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥
तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥
त्रयम् अन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥
तद् अपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ
निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥
सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥
११ ॥
ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ
चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः
॥ १३ ॥
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥
परिणामत्रयसंयमाद् अतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥
शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात् संकरः ।
तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥
संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥
न च तत् सालम्बनं, तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥
कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे
चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥
एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम्
सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म । तत्संयमाद् अपरान्तज्ञानम,
अरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥
मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥
बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥
प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥
भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥
चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥
ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥
नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥
मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥
प्रातिभाद् वा सर्वम् ॥ ३३ ॥
हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥
सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः
परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥
ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥
ते समाधाव उपसर्गा । व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥
बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥
उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥
समानजयात् प्रज्वलनम् ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१॥
कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल
लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२॥
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा। ततः प्रकाशावरणक्षयः
॥ ४३॥
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४॥
ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत् तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५॥
रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६॥
ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् इन्द्रियजयः ॥ ४७॥
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८॥
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९॥
तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥५०॥
स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनः
अनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१॥
क्षणतत्क्रमयोः संयमादविवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२॥
जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः
॥ ५३॥
तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयम् अक्रमं चेति विवेकजं
ज्ञानम् ॥ ५४॥
सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् इति ॥ ५५॥
इति पतञ्जलिविरचिते योगसूत्रे तृतीयो विभूतिपादः

चतुर्थः कैवल्यपादः ।
जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १॥
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २॥
निमित्तम् अप्रयोजकं प्रकृतीनां। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्
॥ ३॥
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४॥
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तम् एकम् अनेकेषाम् ॥ ५॥
तत्र ध्यानजम् अनाशयम् ॥ ६॥
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनः त्रिविधम् इतरेषाम् ॥ ७॥
ततस्तद्विपाकानुगुणानाम् एवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८॥
जातिदेशकालव्यवहितानाम् अप्यानन्तर्यं,
स्मृतिसंस्कारयोः एकरूपत्वात् ॥ ९॥
तासाम् अनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥१०॥
हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वाद् एषाम् अभावे तदभावः
॥ ११॥
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥ १२॥
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३॥
परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४॥
वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५॥
न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तद् अप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६॥
तदुपरागापेक्षत्वात् चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७॥
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥
१८॥
न तत् स्वाभासंदृश्यत्वात् ॥ १९॥
एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २०॥
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१॥
चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२॥
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३॥
तदसंख्येयवासनाचित्रम् अपि परार्थं संहत्यकारित्वात्
॥ २४॥
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५॥
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६॥
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७॥
हानम् एषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८॥
प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघः
समाधिः ॥ २९॥
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३०॥
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽनन्त्याज्ज्ञेयम् अल्पम् ॥
३१॥
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमपरिसमाप्तिर्गुणानाम्
॥ ३२॥
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३॥
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं,
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरेति ॥ ३४॥
इति पतञ्जलिविरचिते योगसूत्रे चतुर्थः कैवल्यपादः ।
॥ इति पातञ्जलयोगसूत्राणि ॥